До 175-річчя
Національного
педагогічного університету
імені М.П.Драгоманова

НАУКОВИЙ ЧАСОПИС

НАЦІОНАЛЬНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА

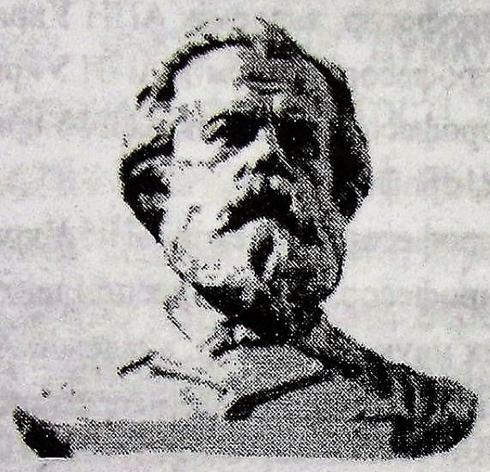
СЕРІЯ 12

ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ

ВИПУСК 27 (51)

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

НАУКОВИЙ ЧАСОПИС
НПУ імені М.П.Драгоманова

ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ

Серія 12
Випуск 27 (51)

КИЇВ – 2009

НАУКОВИЙ ЧАСОПИС НПУ імені М.П.Драгоманова. Серія № 12. Психологічні науки: Зб. наукових праць. – К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2009. – № 27 (51). – 281 с.

Редакційна рада:

В.П.Андрущенко	доктор філософських наук, професор, академік, АПН України, ректор НПУ імені М.П.Драгоманова (*голова Редакційної ради*)
А.Т.Авдієвський	Почесний доктор, професор, академік АПН України
В.П.Бех	доктор філософських наук, професор;
О.В.Биковська	кандидат педагогічних наук, доцент
В.І.Бондар	доктор педагогічних наук, професор, академік АПН України
Г.І.Волинка	доктор філософських наук, професор, академік УАПН (*заступник голови Редакційної ради*)
А.П.Грищенко	доктор філологічних наук, професор, академік АПН України
П.В.Дмитренко	кандидат педагогічних наук, професор
І.І.Дробот	доктор історичних наук, професор
М.І.Жалдак	доктор педагогічних наук, професор, академік АПН України
Л.І.Мацько	доктор філологічних наук, професор, академік АПН України
О.Г.Мороз	доктор педагогічних наук, професор, академік АПН України
О.С.Падалка	кандидат педагогічних наук, професор
В.М.Синьов	доктор педагогічних наук, професор, академік АПН України
В.К.Сидоренко	доктор педагогічних наук, професор, член-кореспондент АПН України
М.І.Шкіль	доктор фізико-математичних наук, професор, академік АПН України
М.І.Шут	доктор фізико-математичних наук, професор, член-кореспондент АПН України

Відповідальні редактори

Долинська Л.В., кандидат психологічних наук, професор

Редакційна колегія

Максименко С.Д., дійсний член АПН України, доктор психологічних наук, професор.
Чепелєва Н.В., член-кореспондент АПН України, доктор психологічних наук, професор.
Говорун Т.В., доктор психологічних наук, професор.
Приходько Ю.О., доктор психологічних наук, професор.
Фомічова Л.І., доктор психологічних наук, професор.
Титаренко Т.М., доктор психологічних наук, професор.
Долинська Л.В., кандидат психологічних наук, професор.

Збірник зареєстровано у Державному комітеті телебачення і радіомовлення України. Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації від 01.06.2004. Серія КВ № 8818.
Вища атестаційна комісія України визнала журнал фаховим виданням з психологічних наук (Постанова Президії ВАК України №3-05/7 від 30.06.2004).

Схвалено рішенням Вченої ради НПУ імені М.П.Драгоманова

© НПУ імені М.П.Драгоманова, 2009

ЗМІСТ

Розділ І. ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ

Ніщук Г.М., Чуба О.Є. Психолого-педагогічні аспекти комп"ютерних ігор.....3

Шевчишина О.В. Корекція установок подружжя на сімейне життя активними формами та методами навчання.....8

Пеньковська Н.М. Психологічні аспекти психосоматичних захворювань.....15

Ніколаєнко С.О. Аналіз робочої моделі свідомості й несвідомого в контексті проблеми сугестивного впливу.....22

Семак О.О. Соматична організація людини як предмет психодіагністичного аналізу.....29

Седих К.В. Конструкти психологів – освітян системи «сімя – школа».....36

Бородулькіна Т.О. Типологія образних явищ.....44

Кравчук С.Л. Соціально-психологічні фактори сімейного насилля.....54

Цимбал С.В. Спілкування як соціально-психологічний феномен.....60

Коновальчук В.І. До проблеми глибинно-психологічних детермінант життєтворчості особистості.....66

Доріченко В.А. Психологічні особливості взаємозв"язку саморозкриття особистості та її Я-концепції.....73

Чуйко Г.В. Психологія літературного трікстера.....79

Дідик Н.М. Чинники формування особистісної зрілості.....88

Мойсеєнко Л.А. Прояви мисленнєвих стилів у логічному компоненті творчого математичного мислення.....94

Бєляєва Н. Місце мотивів у стрктурній будові психологічних ставлень особистості.....103

Розділ ІІ. РОЗВИТОК ОСОБИСТОСТІ В НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОМУ ПРОЦЕСІ

Стахова О.О. Професійно-педагогічна самосвідомість особистості як предмет науково-практичних досліджень.....103

Михальська С.А. Вплив батьків на розвиток спілкування дошкільника.....114

Курганська Л.О. Емоційний інтелект як чинник перебігу конфлікту «учитель – учень».....121

Батраченко І.Г. Розвиток антиципації у підлітковому віці та ранній юності.....125

Лук'яненко В.В. Психологічні характеристики особистісних корелятів самоефективності в юнацькому віці.....132

Алєксєєва Ю.А. Психологічні особливості розвитку моральних почуттів у підлітків у процесі їх індивідуального консультування.....138

Лисянська Т.М. Пізнавальний розвиток як чинник навчальних досягнень учнів молодших класів.....147

Томчук С.М. Психокорекція страхів у школярів засобами когнітивно-поведінкової психотерапії.....153

Яновська Т.А. Психологічний конфлікт та його зв'язок з емоційною сферою дітей підліткового віку.....159

Калюжна Є.М. Стратегія і тактика превентивної роботи з підлітками.....166

Розділ ІІІ. ПРОБЛЕМИ ОСОБИСТІСНО-ПРОФЕСІЙНОГО СТАНОВЛЕННЯ СПЕЦІАЛІСТА

Гончарова Н.О. Профконсультативний тренінг як засіб професійного визначення випускника школи.....172

Багрій Г.А. Психологічні засади професійно спрямованого проблемного навчання для розвитку іншомовних здібностей майбутніх товарознавців у митній справі.....178

Потоцька І.С. Вплив стилю діяльності менеджера на рівень розвитку емоційного вигорання.....184

Потапчук Є.М., Берегова Н.П. Типи проблемних клієнтів психолога та особливості консультативної роботи з ними.....192

Василенко О.М. Шляхи розвитку уваги і мислення студентів у процесі засвоєння іноземної мови.....199

10. *Lazarus R.S., Folkman S.* Stress, appraisal, and coping. - New York: Springer, 1984. - 456 p.
11. *Pajares F.* Current directions in self-efficacy research. In Maehr M. &Pintrich (Eds) Advances in motivation and achievement. – Greenwich, CT: JAI Press, 1997. – P.1-49
12. *Urdan T., Pajares F.* Self-efficacy beliefs of adolescents. – Information Age Publishing, Greenwich, 2006. – 380 p.

Осуществляется анализ личностных кореллятов самоэффективности в юношеском возрасте, а также дается их определение. Рассмотрены психологические характеристики уверенности в себе, самоуважения и копинг-стратегий в их взаимосвязи с самоэффективностью.

Статтю подано до друку 23.02.2009.

Ю.А. Алєксєєва (м. Київ)

© 2009 р.

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ МОРАЛЬНИХ ПОЧУТТІВ У ПІДЛІТКІВ У ПРОЦЕСІ ЇХ ІНДИВІДУАЛЬНОГО КОНСУЛЬТУВАННЯ

Радикальні зміни у політичній, економічній та духовній сферах нашого суспільства призводять до істотних перетворень у психології сучасної людини. Кризові моменти особливо відображаються на становленні моральної свідомості та самосвідомості підростаючого покоління. Це виявляється у деформації в системі ціннісних орієнтацій, посиленні егоїстичних тенденцій, викривленні моральної мотивації, низькому рівні розвитку моральних почуттів. Така ситуація спричиняє у підростаючого покоління, особливо підліткового віку, поширення ненормативних форм поведінки. Тому головним завданням психологів, працюючих в системі освіти є допомога в активізації в підлітків відповідального ставлення до себе та до інших, в диференціації таких почуттів, як совість, відповідальність, вина, сором, честь, гідність та усвідомленні важливості прояву моральних почуттів в міжособистісних взаєминах.

Моральні почуття відображають ставлення індивіда до різних сторін соціального життя, визначають особливості нормативно-ціннісних взаємин з іншими людьми (наприклад, почуття любові, ненависті, довіри, співчуття, ревнощів, жалю, заздрості), а також відображають ставлення до себе (почуття гордості, честі) і до своїх моральних поразок (почуття звинувачення, сорому, каяття). Виникнення у суб'єкта моральних почуттів свідчить про те, що об'єктивно ціннісне стало для нього суб'єктивно значущим і перетворилося в надбання його самосвідомості [12; 15].

Підлітковий вік являє собою період, коли вплив емоцій на духовне життя є очевиднішим. Більшість психологів (П.М. Якобсон, 1958; Л.І. Божович, 1968; Г.М. Прихожан, 1990; В.О.Татенко, 1985; Г.М. Бреслав, 1986; І.Д. Бех, 1998; Т.О. Флоренська, 2001; І.С. Булах, 2003; Р.В. Павелків, 2005) вказують, що зростання особистості підлітка, розширення кола його інтересів, розвиток самосвідомості, новий досвід спілкування з однолітками веде до інтесивного росту соціально-ціннісних спонукань та переживань. Емоційний компонент носить домінуюче навантаження у формуванні моральної самосвідомості підлітків, відбиваючи ставлення особистості до моральних вимог і норм.

Емоційні переживання в цей період стають глибшими, з'являються стійкіші почуття, емоційні ставлення до ряду явищ життя виявляються осмисленіше. Підліток гостріше переживає і співчуває, побачивши горе інших людей, йому властиве прагнення безкорисливо

відмовитися від чогось для нього цінного заради блага іншої людини. У підлітковому віці сильніше, ніж коли-небудь, виявляється захопленість моральними переживаннями і почуттями, які пов'язані з добром, співчуттям, зі здатністю жертвувати своїми запитами, потребами заради інших [15].

Під позитивним моральним почуттям, на думку Г.М. Бреслава, варто розуміти позитивне емоційне ставлення до суб'єктивно представленого соціального ідеалу. Моральні почуття безпосередньо входять в установки особистості, що визначають її готовність до здійснення морально значущих вчинків. Саме вони стимулюють моральну мотивацію особистості [4].

Л.І. Божович відзначає, що формування моральних почуттів починається дуже рано, а в підлітковому віці може досягнути вже досить високого рівня. Однак, багато фактів свідчить, що розвиток моральних почуттів, хоч і полегшує довільну поведінку, проте не забезпечує її цілком. Більше того, за певних умов їх наявність може привести до виникнення у школяра конфлікту із самим собою. Це відбувається в тих випадках, коли в нього досить сильно розвинуті моральні почуття, але не сформовані моральні звички і моральні якості особистості [3].

Формування моральних почуттів - процес динамічний. Важливим чинником розвитку моральних почуттів у підлітків, як вважає М.Й. Боришевський, є дружнє спілкування, тому що дружба заснована на таких моральних принципах, як вірність, постійність, взаєморозуміння, чесність та ін. У старших підлітків емоційно-моральні відносини характеризуються усвідомленістю і дієвістю [9].

Однак, як вказує Т.О. Флоренська, у підлітків слабко виражена здатність до диференціювання моральних почуттів. У своїх дослідженнях вчена виявила, що підлітки ще не вміють чітко диференціювати такі почуття, як совість і сором. Почуття сором розглядається підлітками як негативне почуття, що виникає через розуміння невідповідності власних дій нормативним очікуванням оточуючих. Совість старші підлітки пов'язують з переконаннями, що можуть розходитися з думкою і моральними поглядами своїх однолітків, незважаючи на те, що для них значущою є солідарність з товаришами. У цьому віці вони вже прагнуть переборювати вплив підліткового середовища і здатні робити вчинки, керуючись совістю. У період дорослішання виникають внутрішні суперечності між діями, які викликані власною совістю і підлітковим негативізмом, точніше, прагненням довести свою незалежність від моралі дорослих [14].

Як показують спостереження Г.С. Абрамової, молодші підлітки (10-12 років) вже готові до засвоєння такої моральної категорії, як совість, але часто зв'язують її з негативними емоціями, а також нездатні повною мірою аналізувати її нормативний зміст та використовувати як засіб впливу на мотивацію своєї поведінки. У старших підлітків (14-15 років) з'являється диференційоване емоційне ставлення до того змісту категорії совість, яка розуміється ними як система зобов'язань [1].

Інше моральне почуття - почуття вини, засноване на почуттях каяття і самопокарання, і розглядається І.С. Булах як процес осуду власних дій і вчинків, що не відповідають прийнятим підлітками еталонам належного [5].

Важливим елементом емоційно-ціннісного компонента моральної самосвідомості підлітків є відповідальність. Психологічні особливості прояву відповідальності підлітка полягають у здатності прийняти на себе роль відповідальної особи за дотримання соціальних норм, у переживанні почуття особистої причетності до кожного із здійснюваних ним вчинків.

Як вважає Л.А. Висотіна, старші підлітки недостатньо інформовані про правові норми, що регулюють поведінку людей, і не володіють необхідними формами активної протидії порушенню їх іншими людьми. Очевидно, що обмеженість знань і життєвого досвіду не дозволяє підліткам самостійно і правильно розбиратися у всіх різноманітних, складних і

суперечливих життєвих фактах і обставинах, з якими вони зустрічаються. Низький рівень відповідальності у підлітків пов'язаний із заниженою вимогливістю їх до себе, що неминуче породжує зниження їх самокритичності, свободи та особистісної відповідальності [6].

Підліток може виявляти відповідальність стосовно себе і бути безвідповідальним стосовно групи, суспільства. І навпаки, може виявляти відповідальність перед мікрогрупою, але не переживати каяття, вини перед самим собою [13].

В.О. Татенко визначає наступні особливості переживання підлітками почуття відповідальності, як: а) усвідомлення особистістю підлітка суспільного змісту вимоги, б) глибока переконаність підлітка в суб'єктивній і об'єктивній необхідності взаємодіяти відповідно до суспільних норм поведінки, в) усвідомлення себе безпосереднім співучасником спільної з іншими діяльності, г) розуміння неминучості покарання за безвідповідальність, покладання на себе вини за можливі негативні наслідки своєї поведінки, д) готовність виконувати встановлені норми, порядки, традиції як найкращі та прояв ініціативного творчого ставлення до них, е) наявність адекватних мотивів і способів поведінки в умовах реальної діяльності, ж) самоконтроль за власними діями і вчинками [13].

Для вивчення особливостей розвитку моральних почуттів використовувалися методики: «Діагностика почуття відповідальності підлітків», запропонована М.А. Осташевою [8], «Діагностика рівня емпатії», що була запропонована й апробована психологом І.М. Юсуповим [10]. У дослідженні приймали участь учні сьомих та восьмих класів середньої школи № 24 м. Суми, всього 273 підлітки у віці 12 – 14 років (з них хлопців – 134 і дівчат – 139).

Результати, отримані за допомогою використання методики «Діагностика почуття відповідальності підлітків», відбито на рис. 1

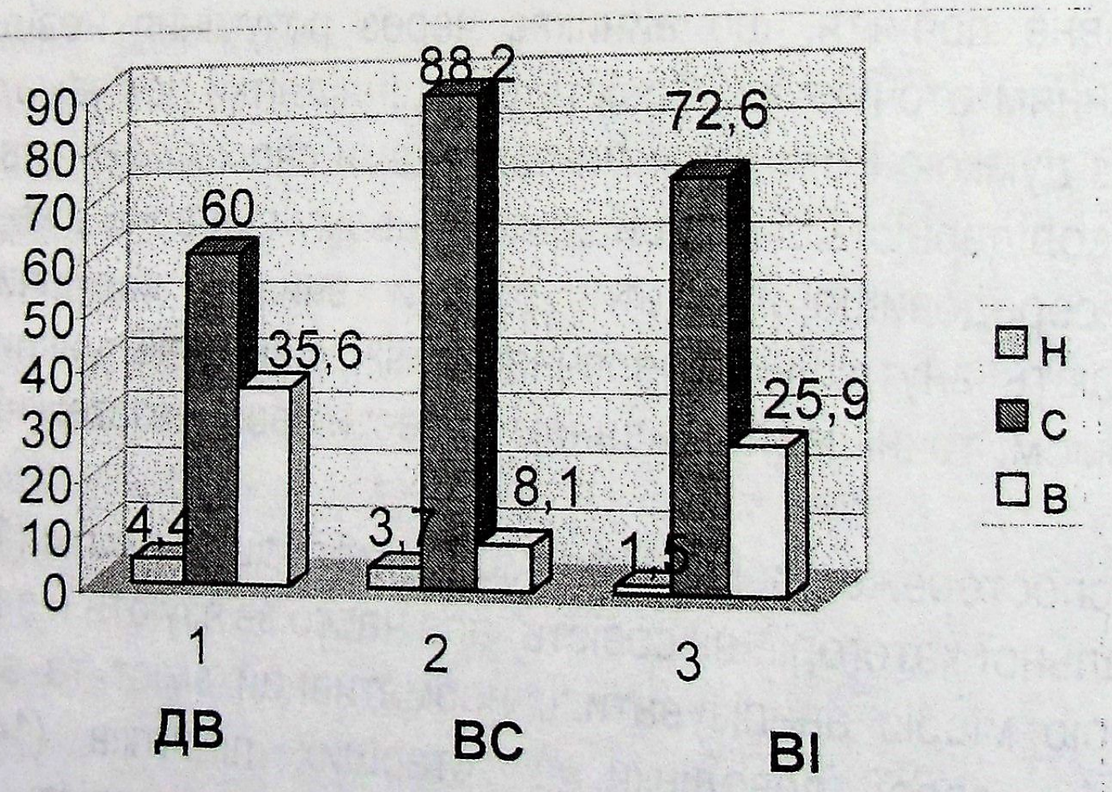

Рис. 1. Гістограма визначення кількісних показників видів почуття відповідальності у підлітків

Умовні позначення: ДВ – дисциплінарна відповідальність; ВС – відповідальність за себе; ВІ - відповідальність за іншого.

Результати обробки даних, що дозволили виявити показники високого рівня усіх різновидів почуття відповідальності, подаються наступним чином: у 35,6 % підлітків переважає почуття «дисциплінарної відповідальності», у 25,9 % – почуття «відповідальності за інших», у 8,1 % – почуття «відповідальності за себе». Як видно з гістограми, середній рівень показників почуття відповідальності зустрічається у більшості підлітків, а саме: почуття «відповідальності за себе» – у 88,2 % респондентів, почуття «відповідальності за інших» – у 72,6 %

досліджуваних, почуття «дисциплінарної відповідальності» – у 60,0 % учнів. При цьому показники низького рівня почуття відповідальності у підлітків мають таке співвідношення: почуття «дисциплінарної відповідальності» – у 4,4 %, почуття «відповідальності за інших» – у 3,7%, почуття «відповідальності за себе» – у 1,5 % учнів.

Співвідношення показників високого рівня почуття відповідальності вказує на домінуючі тенденції підлітків під час виконання обов'язку в різних сферах соціальних відносин. З огляду на те, що вимоги дотримання дисциплінарних норм висуваються перед дитиною з раннього віку, більш високий рівень почуття «дисциплінарної відповідальності» (35,6 %) є свідченням її раннього розвитку. Підлітки вже добре усвідомлюють необхідність виконання вимог дорослих і взятих на себе зобов'язань, самостійно контролюють навчальну та іншу діяльність, дотримуються правил і ритуалів спілкування, співвідносять свою поведінку з вимогами соціальних, у тому числі й моральних норм. Дисциплінованість розглядається ними як одна з умов успішної діяльності та гарантія безпеки, тому що відсутність цієї якості засуджується як у школі, так і в родині, і часто є предметом покарань. Середній рівень «дисциплінарної відповідальності» визначається у 60,0 % досліджуваних, що вказує на їх суперечливе ставлення до вимог дорослих, здатність лише ситуативно контролювати міжособистісні взаємодії та процес навчання. Низький рівень констатовано у 4,4 % досліджуваних, яких характеризує невміння виконувати вимоги дорослих, співвідносити свою поведінку з моральними нормами.

Високий рівень почуття «відповідальності за інших» представлено у 25,9 % підлітків, тому що для його ставлення необхідні відповідні умови – вміння розуміти інших людей, співчувати їм, займати активну соціальну позицію, вміти протидіяти своїм егоїстичним спонуканням. Підлітки, у яких добре розвинене це почуття, у своїх вчинках і діях дотримуються правила – допоможи іншому так, як ти хотів би, щоб він допоміг тобі, вони прагнуть піклуватися про близьких, бідних, орієнтуються на нестатки й потреби інших людей. Для них властиве прагнення до співучасті, яке актуалізує ціннісні взаємодії з іншими людьми, що є свідченням становлення моральної зрілості особистості перехідного віку та розвитку її автономної моралі. Середній рівень «відповідальності за інших» виявлено у 72,6 % підлітків, які не завжди виявляють особистісну причетність до загальних справ, розпочатих з іншими, але відносно близьких людей виконують моральні обов'язки, підтримують, допомагають і піклуються про них. Низький рівень «відповідальності за інших» зафіксовано у 1,5 % досліджуваних, у яких переважають егоїстичні спонукання, у своїх словах та діях вони не дотримуються правил допомоги іншим, відсутнє бажання брати на себе зобов'язання перед ними.

Високий рівень почуття «відповідальності за себе» відзначається у невеликої кількості підлітків (8,1 %), для яких характерні вимогливість до себе, схильність до самокритики, здатність визнавати як власну гідність, так і свої недоліки, яких вони прагнуть позбутися. Вони більшою мірою орієнтовані на «внутрішні» цінності, для них властиво прагнення до самовдосконалення і самореалізації. Ці підлітки проходять складний і болючий шлях, який супроводжується почуттям незадоволеності собою й активним прагненням до самокорекції, що є свідченням ознаки інтенсивного розвитку в них моральної зрілості. Отримані якісні показники відносно підлітків з високим рівнем почуття «відповідальності за себе» свідчать про те, що обов'язок і зобов'язання особистості стосовно себе є пізнішим психологічним утворенням, яке досить активно структурується у період дорослішання. Середній рівень «відповідальності за себе» виявлено у 88,2 % підлітків, які здатні дотримуватись своїх обіцянок, але мало контролюють себе у взаємодіях та навчанні, і лише у значущих для себе ситуаціях і подіях виявляють вимогливість до себе. Низький рівень визначається у 3,7 % респондентів, які не демонструють виконання власних обов'язків, моральних норм, не вміють довести розпочату справу до кінця, безініціативні.

Таким чином, означені якісні показники виявили, що почуття відповідальності у підлітків є одним з показників емоційно-ціннісного компонента їх моральної самосвідомості, яке до того ж у різних видах соціальної активності виявляється з різним ступенем інтенсивності. У реалізації поведінкових реакцій підлітків частіше домінує почуття «дисциплінарної відповідальності», яке можна вважати найбільш розвинутим видом відповідальності, при цьому слаборозвинутим є почуття «відповідальності за інших» і меншою мірою – почуття «відповідальності за себе».

Обов'язковою умовою виникнення моральних почуттів є здатність особистості до емпатії – співпереживання і співчуття, своєрідного когнітивно-емоційного резонування у ставленні до інших людей. При емпатії вектор свідомості спрямований на зовнішній світ, що дозволяє особистості фіксувати стани і процеси (думки, переконання, емоційні стани, мотиви поведінки, особистісні якості) іншої людини і навіть тварин і антропоморфних предметів. Емпатія у підлітків часто супроводжується емоційними переживаннями, які можуть виявлятися у демонструванні через дії та поведінку почуттів жалю, розуміння, осуду, презирства, заздрості та ін.

Для вивчення емпатії у підлітків використовувалася методика «Діагностика рівня емпатії», запропонована І.М. Юсуповим [10]. Отримані результати дозволили провести аналіз загального показника емпатії, її окремих видів і їх співвідношень залежно від статі підлітків. Результати відображені на рис. 2.

Рис. 2. Показники визначення рівня емпатії підлітків

Аналіз загального показника емпатії (рис. 2) показав, що високий рівень зустрічається у 9,6 % учнів. Для цієї групи підлітків властива добре розвинута здатність до співчуття. Вони адекватно реагують на переживання інших людей, сензитивні стосовно їх проблем і потреб, легко відгукуються на хід їх думок. У спілкуванні їм властиві делікатність, тактовність, чутливість, прагнення уникати ситуацій, що могли б скривдити або принизити співрозмовника. Вони толерантно ставляться до слабостей інших людей і схильні пробачати їм. Високий рівень емпатії у підлітків свідчить про те, що у них сформоване позитивне ставлення до оточення і схильність до переживання таких вищих моральних почуттів, як жалість і співчуття.

Середній рівень розвитку емпатії притаманний 75,6 % учням. У підлітків цієї групи відмічається нестійка здатність розуміти настрій, почуття, переживання інших людей. У спілкуванні вони більшою мірою звертають увагу на зміст мовленнєвих повідомлень співрозмовника та значно менше – на їх емоційний підтекст. Іноді, виявляючи нетактовність, вони можуть скривдити людину, але пізніше усвідомлюють свою помилку і переживають із цього приводу. У цих підлітків виникають труднощі щодо прогнозу розвитку своїх стосунків з оточенням і до того, як вони сприймаються іншими людьми.

Низький рівень емпатії зустрічається у 14,8 % респондентів. Підлітки мають слабку здатність до співчуття і часто демонструють байдужість до проблем, які виникають у близьких і

друзів. Скривджуючи інших, вони рідко переживають почуття сорому або вини, можуть бути жорстокими, безжалісними, не здатні вступати в теплі емоційні стосунки з оточенням. У зв'язку з цим їх стосунки з людьми часто бувають формальними, проте спокійними, але іноді й напруженими та конфліктними. Не осмислюючи переживань і думок однолітків, вони нерідко бувають нетактовними і грубими. Таким чином, низький рівень емпатії сприяє розвитку егоїстичних установок і неузгодженостей у моральному розвитку особистості підлітка.

Рівень емпатії підвищується не тільки в процесі спілкування з людьми, її активність може підсилюватися стосовно тварин і вигаданих персонажів художніх творів (див. табл. 1).

Особливості прояву емпатійних тенденцій підлітків (n=273)

Таблиця 1

Рівні	Емпатійні тенденції											
	Емпатія до батьків		Емпатія до дітей		Емпатія до тварин		Емпатія до героїв художніх творів		Емпатія до старих людей		Емпатія до незнайомих	
	абс.	%	абс.	%	абс.	%	абс.	%	абс.	%	абс.	%
Високий	83	30,4	10	3,7	14	5,1	17	6,2	13	4,8	10	3,7
Середній	184	67,4	233	85,3	177	64,8	176	64,5	219	80,2	216	79,1
Низький	6	2,2	30	11,0	82	30,0	80	29,3	41	15,0	47	17,2

Результати цієї методики вказують, що у підлітків з високим рівнем емпатії основним об'єктом емпатійних переживань є батьки. З'ясовано, що 30,4 % підлітків схильні їм співчувати і співпереживати, намагаються їх зрозуміти, виявляють турботу про здоров'я, хвилюються, виявляють жалість і співчуття, тому, що сприймають їх як «значущі фігури дитинства». Значно рідше високий рівень емпатії зустрічається стосовно інших об'єктів («істот»), що оточують підлітків (у 6,2 % – до героїв художніх творів, у 5,1 % – до тварин, у 3,7 % – до дітей і незнайомих людей).

Середній рівень емпатії зустрічається майже у 3/4 підлітків. Значно частіше емпатія відмічається у спілкуванні з дітьми (85,3 %), старими (80,2 %) і незнайомими (79,1 %) людьми, рідше – з тваринами (64,8 %) і героями художніх творів (64,5 %). Зазначені параметри середнього рівня емпатії свідчать про те, що підлітки здебільшого здатні проникати у внутрішній світ іншої людини, розуміти почуття і переживання людей, відчувати почуття жалю не тільки до близьких, але і до сторонніх людей, що не беруть активної участі в їх житті. Однак почуття співпереживання у цих підлітків виникає ситуативно, залежно від зовнішніх обставин: настрою, ставлення до людини, яка потребує співчуття. Вони можуть співпереживати герою художнього твору і водночас не звернути уваги на однокласника, який знаходиться в стані психологічного дискомфорту.

Низький рівень емпатії відзначається у 30,0 % підлітків стосовно тварин, у 29,3 % – до героїв художніх творів та до незнайомих людей (17,2 %), що вказує на труднощі спілкування підлітків з тими об'єктами, які не беруть особистої участі в їх житті й не впливають на них. У зв'язку з цим насторожує той факт, що майже в однієї третини підлітків відзначається байдуже, холодне ставлення до тварин і незнайомих людей.

Порівняння показників емпатії залежно від статі дозволило з'ясувати особливості їх прояву в хлопців і дівчат. Високий рівень емпатії до батьків зустрічається більшою мірою в хлопців (30,2 %), ніж у дівчат (18,7 %). Водночас у дівчат відзначається вищий рівень емпатії до тварин (17,2 %), ніж у хлопців (1,5 %). Середній рівень зустрічається у більшості підлітків. Так,

середній рівень емпатії з дітьми спостерігається у 85,6 % дівчат і в 79,3 % хлопців; емпатія зі старими людьми зафіксована у 79,8 % дівчат і в 77,8 % хлопців; емпатія з незнайомими людьми відмічається у 84,7 % дівчат і в 77,8 % хлопців; у дівчат рідше зустрічається середній рівень емпатії до тварин (56,1 % і в хлопців – 69,9 %); емпатія з батьками у дівчат спостерігається у 79,1 %, а у хлопців – 68,2 %. Значна різниця між середнім рівнем у дівчат і хлопців спостерігається за показником «емпатія з героями художніх творів» (у дівчат – 73,4 %, у хлопців – 52,4 %). Низький рівень емпатії до героїв художніх творів відзначається у 41,3 % хлопців і у 21,6 % дівчат. Зафіксовано, що у хлопців частіше зустрічається низький рівень емпатії до незнайомих людей (20,6 %, у дівчат – 13,6 %) і до дітей (15,9 %, у дівчат – 11,5 %). Досить високі параметри низького рівня емпатії до тварин виявлено в обох підгрупах (у хлопців – 28,6 %, у дівчат – 26,6 %).

Таким чином, дослідження дозволило з'ясувати, що хлопці більшою мірою співчувають і співпереживають своїм батькам і прагнуть їх зрозуміти. Це виявляється в тому, що вони частіше звертають увагу на настрій і емоційні стани батьків, цікавляться їх захопленнями, проблемами здоров'я, гостріше переживають розлуку й сімейні конфлікти. Більшою мірою їх цікавить минуле, історія родини, що пов'язано з прагненням з'ясувати і відновити деталі сімейного родоводу й родинних зв'язків. У них значно розвинене почуття родинного обов'язку, гордості за успіхи своїх батьків. Часто ідентифікуючи себе з батьком, наслідуючи, вони легко переймають його звички, захоплення, манеру поведінки.

Більш високі показники емпатії до тварин у дівчат виявляються в особливій любові і прихильності до них. Дівчата частіше, всупереч запереченням дорослих, наполягають на проживанні тварин у квартирі, із задоволенням за ними доглядають, добре відчувають настрій кішок, собак, папуг та інших тварин, яких вони сприймають як безпомічних і таких, що потребують опіки. У них легко виникає почуття жалю до домашніх вихованців, яким вони намагаються створити кращі «житлові» умови, гостро переживають їх зникнення або загибель. Дівчата практично ніколи не поводяться з тваринами грубо або жорстоко і болісно реагують, коли це роблять інші. Крім того, дівчата більш емпатичні стосовно героїв і персонажів художніх творів і за рахунок розвинутої уяви нерідко ідентифікують себе з ними. Вони з великим задоволенням дивляться серіали, знають подробиці життєвих проблем героїв, яких нерідко сприймають як близьких людей, активно обговорюють деталі їхніх вчинків з однолітками і дорослими, намагаються передбачити кінець кіносюжетів. Емпатія стосовно дітей виявляється в дівчат у формі турботи про молодших, бажанні зрозуміти їх настрій, потреби. Вони частіше доглядають за дітьми, намагаються їх годувати, одягати, брати участь у задоволенні поточних нестатків. Хлопці стосовно тварин, героїв художніх творів, дітей стриманіші та меншою мірою емоційно залучені до взаємодій з ними.

Таким чином ми можемо зробити висновок, що почуття відповідальності – базове моральне почуття, яке спонукає індивіда до виконання обов'язку та інших зобов'язань у різних сферах соціальних стосунків. Як показало дослідження, у підлітків між окремими видами почуття відповідальності відсутні значущі кореляційні зв'язки. З'ясовано, що почуття відповідальності розвивається у підлітків у міру їх входження в різні форми соціальних відносин. Більш раннім і розвиненим утворенням є почуття дисциплінарної відповідальності, гірше розвинене почуття відповідальності за інших людей і ще слабко - почуття відповідальності за себе.

Вивчення почуття емпатії показало, що різниця рівня емпатичного потенціалу виникає через різний ступінь значущості об'єктів у самосвідомості підлітків. Доказом тому може служити високий рівень емпатії до батьків і більш низький – до героїв художніх творів і тварин. Вибірковість емпатії, як з'ясовано, залежить від статі. Високий рівень емпатії до батьків частіше

зустрічається у хлопців, але дівчата краще розуміють і відчувають тварин і, у цілому, частіше виявляють емпатичні переживання. Дослідження також показало, що емпатичні здібності розвинуті в більшості підлітків, але виявляються не постійно, а вибірково.

Аналіз наукової літератури та проведене власне експериментальне дослідження вказують на той факт, що у підлітків ще слабовиражена здатність чітко диференціювати моральні почуття, тому у консультативній практиці ми акцентували увагу учнів на моральних переживаннях, які досить індивідуальні, однак досить сильні за дією; допомагали їм проаналізувати та уточнити їх сутність.

Як підкреслював К. Роджерс, основним методом у консультуванні є реагування психолога на емоції людини, а не на зміст її тверджень, тому консультант повинен дати можливість підлітку вільно виявляти і «прояснювати» свої почуття, у процесі чого він відчуває емоційне звільнення від їх гнітючої дії та почне усвідомлювати основні проблеми своїх життєвих ситуацій, а також корегувати його невміння виразити своє ціннісне ставлення до людей [11]. Означена проблема пов'язана не лише з дефіцитом уміння практично реалізувати, але й з відсутністю у підлітків бажання говорити добрі слова, що пов'язано з їх суперечливим ставленням до людей. У таких випадках психолог-консультант має у першу чергу переконати підлітка в тому, що треба змінити своє ставлення до людей, тоді він зможе розраховувати на добре ставлення до себе з боку інших. Втім одного словесного переконання в цьому питанні не вистачить. Важливо емоційно адекватно відреагувати на поведінку підлітка, продемонструвати недоліки його власної поведінки начебто з боку. Варто домогтися, щоб підліток побачив, як він поводиться з іншими людьми, щоб переконати його в необхідності щось змінити у своїй поведінці. Крім того, бажання говорити людям добрі слова повинно бути чимось підсилене. Такою «силою» закріплення для «Я» підлітка можуть стати позитивні реакції на його ціннісну поведінку з боку оточення.

У процесі нашої консультативної роботи з підлітками важливе значення мало проведення активного соціально-психологічного навчання з розвитку в них моральних переживань і почуттів. Ми прагнули розв'язувати природу моральних почуттів і способи подолання негативних наслідків у випадку відступу відслідування ним. Наприклад, на консультацію звернулася дівчина Таня Л., яка зазнавала труднощів у спілкуванні з ровесниками, пояснюючи це так: «Я горда і навіть якщо не маю рації, перша миритися не буду». Для зміни максималістської позиції дівчини, що заважала їй підтримувати стосунки з оточенням, ми використовували метод роз'яснення моральних переживань і почуттів. Разом з дівчиною обмірковували питання розходження між поняттями гордість і власна гідність, хоча ці почуття і є відображенням самооцінки особистості. Однак, почуття власної гідності відображає стратегічне ціннісне ставлення особистості до себе і є статичним, а почуття гордості – ситуативне та динамічне переживання власної цінності, що не завжди корелює з почуттям гідності. Відзначалося, що почуття гідності – це відображення самоповаги, а почуття гордості є переживання тимчасового стану задоволення собою. Цей метод допоміг дівчині усвідомити неконструктивність свого переконання та змінити його на «Компроміси в поведінці не впливають на моє почуття гідності».

Для розвитку почуття відповідальності нами був використаний метод планування, який полягав у заохоченні підлітків до оцінювання своєї поведінки, наданні допомоги у складанні плану своїх дій для досягнення мети, з'ясуванні того, що допомагає і що заважає їм у пошуку альтернативних дій і виконанні плану [2; 7]. Доводилося, що план повинен бути чітким, простим, конкретним: що будеш робити, де, як, коли і навіщо. Досліджуваного підводили до прийняття на себе зобов'язань з метою виконання прийнятого плану, який мав бути реалістичним. Для усвідомлення підлітком того, що він несе відповідальність за свою поведінку, консультант

працював з його «Я – висловлюваннями». Ми досягали такого рівня, щоб підліток, описуючи проблемну ситуацію, змінював слово «не можу» на «не хочу».

Особлива роль у розвитку моральної самосвідомості підлітків належить емпатичним здібностям, які допомагають орієнтуватися в емоційних станах інших людей і враховувати сутність їхніх проблем. У процесі індивідуального консультування ми ставили за мету розвивати емпатичні здібності підлітків, акцентували їх увагу на тому, що способи спілкування залежать від особистісних якостей, які емоційно прикрашені. Підліткам у ході індивідуальної роботи пропонувалося вточнити зміст й обговорити різні варіанти використання в житті «золотого правила моральності»: стався до інших так, як ти б хотів, щоб вони ставилися до тебе.

Консультуючи підлітків, ми часто стикалися з їх негативними переживаннями, зокрема, злістю і гнівом, а також гіпертрофованими почуттями вини і сорому. За допомогою такого методу, як рефреймінг, ми зменшували емоційну напруженість, при цьому це відбувалося за рахунок зміни сприйняття підлітком тих проблем або ситуацій, які є джерелом цих переживань [7]. Цей метод дозволив нам допомогти підліткам осмислити й позитивно подивитися на ситуацію або причину тієї чи іншої події. Зміна точки зору виявила такий особистісний потенціал, як по-іншому реагувати на ситуацію і змінити або пригасити почуття та переживання, що супроводжують її. Підліткам було запропоновано ідентифікувати свої негативні переживання, думки або почуття, потім знайти в них щось позитивне і зосередитися на цьому, а надалі об'єднати позитивні та негативні переживання.

Таким чином, одним з основних завдань практичного психолога є розвиток моральних почуттів в підлітків. Саме вони допомагають підростаючої особистості здійснювати правильний вибір у різних життєвих ситуаціях. Формування моральних переживань та почуттів в підлітків буде ефективним за умови конструктивних впливів на них різних засобів консультативної роботи.

Література

1. *Абрамова Г.С.* Представление подростков о нравственной категории совести // Психология: Респ. межв. научн. сб. вып. 8 – Минск: Народна асвета, 1987. - С. 59 - 65.
2. *Айви А., Айви М., Саймэк-Даунинг Л.* Психологическое консультирование и психотерапия. Методы, теории и техники: практическое руководство. – М.: Психологический колледж, 1999. – 487 с.
3. *Божович Л.И.* Личность и ее формирование в детском возрасте. - М.: Просвещение, 1968. - 464 с.
4. *Бреслав Г.М.* Воспитание нравственных чувств ребенка // Вопросы психологии. - 1986. - №1. - С. 41-47.
5. *Булах І.С.* Психологія особистісного зростання підлітка: Монографія. – К.: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2003. – 340 с.
6. *Высотина Л.А.* Формирование моральных качеств подростков. - М.: Знание, 1970. – 37 с.
7. *Глэддинг С.* Психологическое консультирование. 4-е изд. – СПб.: Питер, 2002. – 736 с.
8. *Осташева М.А.* Диагностика ответственности подростков / Психологические средства выявления особенностей личностного развития подростков и юношества: Сб. науч. тр. / Редкол.: Д.И. Фельдштейн (отв. редактор) и др. - М.: Изд-во АПН СССР, 1990. - С. 61 - 70.
9. *Психологические* особенности самосознания подростка. / Под ред. М.Й. Боришевского. - К.: Вища шк., 1980. - 168 с.
10. *Рогов Е.И.* Настольная книга практического психолога в образовании: Учеб. пособие. – М.: ВЛАДОС, 1996. – С. 277 – 280.

11. *Роджерс К.Р.* Консультирование и психотерапия. Новейшие подходы в области практической работы. Монография / Пер. с англ. О. Кондрашевой, Р. Кучкаровой. Редакторы: И. Гришпун, С. Бобоко, В. Ряшина. - М.: ЭКСМО - Пресс, 2000. - 464 с.
12. *Титаренко А.И.* Структура нравственного сознания. - М.: Мысль, 1974. - 278 с.
13. *Трудный* подросток: причины и следствия / Под ред. В.А. Татенко. - К.: Рад. шк., 1985. - 175 с.
14. *Флоренская Т.А.* Диалог в практической психологии: Наука о душе. - М.: Гуманит. изд. Центр: ВЛАДОС, 2001. - 208 с.
15. *Якобсон П.М.* Эмоциональный фактор в нравственном воспитании и управление им / Управление процессом нравственного воспитания: [Сб. статей] / Пробл. н.-и. лаб. ком. воспитания молодежи МГУ, отв. ред. Л.И. Рувинский. - М.: Изд-во МГУ, 1979. - С. 63-72.

В статье рассматриваются научно-теоретические подходы к изучению вопросов развития моральных чувств у подростков. Презентуются результаты экспериментального исследования развития ответственности и эмпатии у подростков. Раскрывается специфика индивидуальной консультативной работы с подростками с целью развития у них моральных переживаний и чувств.

Статтю подано до друку 24.02.2009.

© 2009 р.

Т. М. Лисянська (м. Київ)

ПІЗНАВАЛЬНИЙ РОЗВИТОК ЯК ЧИННИК НАВЧАЛЬНИХ ДОСЯГНЕНЬ УЧНІВ МОЛОДШИХ КЛАСІВ

В сучасному світі пізнавальний розвиток не є однією з рівних за своєю значущістю складників технічного розвитку. Виключно велика його роль для індивіда. Характеристика пізнавального розвитку дає можливість оцінити теперішнє і майбутнє як конкретної особистості, так і суспільства в цілому.

Пізнавальний розвиток – це розвиток пізнавальних процесів спрямованих на сприйняття і переробку інформації з метою перетворення її у добре організовану систему знань. Якість засвоєння залежить від розвитку пізнавальних процесів, основним серед яких є мислення. Так, для молодшого школяра властивий конкретний характер логічного мислення, а тому йому доступно засвоєння конкретних фактів. Система знань, їх якість що означає гнучкість, усвідомленість, систематизованість та зв'язаність тим вище, чим краще розвинені пізнавальні процеси і в першу чергу мислення. Дві сторони пізнавального розвитку, одна з яких є сукупністю, сумою, фондом засвоєних знань, а друга – процесуальна, нероздільно пов'язані одна з одною, знаходяться в складних, неоднозначних відношеннях і являють собою основу набуття нових знань.

Таким чином, актуальність проблеми пізнавального розвитку як чинника досягнень учнів молодшого шкільного віку в учінні полягає в тому, що діагностика пізнавального розвитку, яка здійснюється за допомогою спеціальної системи методик, є обов'язковою умовою і важливою ланкою зворотного зв'язку між учінням і засвоєним досвідом, а також загальним психічним і фізичним розвитком.

Системно діагностуючи пізнавальний розвиток учнів та співвідносячи результати з їх успішністю, можна встановити ефективність шкільного навчання відносно кожного учня, оскільки

Наукове видання

НАУКОВИЙ ЧАСОПИС
НПУ ІМЕНІ М.П.ДРАГОМАНОВА.

Серія 12. Психологічні науки. Випуск 27 (51).

Друкується в авторській редакції з оригінал-макетів авторів.

Редколегія не завжди поділяє погляди авторів статей.
За достовірність викладених фактів відповідальність несе автор.

Головний редактор **В.П.Андрущенко**

Відповідальний редактор **Л.В.Долинська**

ВИДАВНИЦТВО
НАЦІОНАЛЬНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА

Підписано до друку 26.06.2009 р. Формат 60x84/8.
Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 32,78. Обл.-вид. арк. 31,46.
Наклад 100 прим. Зам. № 423
Віддруковано з оригіналів.

Видавництво Національного педагогічного університету
імені М.П. Драгоманова. 01601, м. Київ-30, вул. Пирогова, 9
Свідоцтво про реєстрацію № 1101 від 29.10.2002.
(044) 239-30-26